

Переломова О. С.

Сумський національний аграрний університет

**ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІСТЬ У ПОСТСТРУКТУРАЛІСТСЬКІЙ
КОНЦЕПЦІЇ ТЕКСТУ**

У статті проаналізовано поняття інтертекстуальності як текстової категорії, невіддільної від текстуальності. У підході до тексту як продукту людської діяльності враховано синергетичний принцип розгляду будь-якої системи як процесу в його нелінійному розвитку. Визначено, що інтертекстуальність за такого підходу постає як наслідок нелінійності розвитку тексту як системи, відкритої для попередніх, майбутніх і паралельних у часі текстів. Доведено, що сьогодні інтертекстуальність є одним з найважливіших понять, яке виходить за межі літературно-критичних проблем у широке поле теорії тексту й становить предмет значного наукового інтересу мовознавства, а також філософії, зокрема культурології. З'ясовано, що розуміння інтертекстуальності як об'єктивного поняття дозволяє уникнути отождошення його з «теорією впливів» і вийти на поняття інтертекстології, яка сьогодні розуміється дослідниками як вагомий складник загальних законів побудови літературних творів. У статті наголошено, що тексти в системі культури виконують як функцію адекватної передачі знань, так і функцію породження нових смислів. Визначено, що в тканині художніх творів інтертекстими в різних мовних формах свого вияву стають тими структурними компонентами, які з'єднують ці твори в єдиний текст, актуалізуючи старі смисли й надаючи нових усьому художньому дискурсу – тексту, зануреному в життя етносу з його опосередкованою цим текстом художньо-мовною картиною світу.

У сьогоденній культурній ситуації, яка має всі ознаки постмодерної, все більш помітним стає посилений діалогізуючий складник, який спричиняє трансформацію попередніх літературно-художніх дискурсивних практик.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому розглянуто лінгвофілософське поняття інтертекстуальності комплексно, в інтегрованому висвітленні. До опрацювання було залучено дослідження різних напрямів гуманітарних наук у світлі постструктуралістської концепції тексту.

Ключові слова: інтертекстуальність, текст, дискурс, лінгвофілософія, постструктуралізм, інтертекстологія, культурні коди, семіотичний універсум, монологічність, діалогізм, синергетика, нелінійність.

Постановка проблеми. До постструктуралізму літературний текст розглядався як автономний мистецький факт, що існує сам у собі, окремо від його автора та культурних сил. Теоретики постструктуралізму на чолі з Жаком Дерридою та Роланом Бартом піддають сумніву твердження про автономію тексту і доводять, що «текст є вузлом у значно ширшій мережі суспільних, історичних, культурних і текстуальних сил, що не тільки змінило сприйняття текстуальності, а й уплинуло на той спосіб, у який мав читатися текст. Таким чином, розрив автономії тексту започаткував інтертекстуальні практики прочитання» [5, с. 171].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концепція інтертекстуальності пов'язана з фундаментальною ідеєю неокласичної філософії про активну роль соціокультурного середовища в процесі смислорозуміння і смислопородження.

У науково-теоретичному дискурсі поняття інтертекстуальності набуло поширення в ХХ ст. Перші праці, у яких порушувалися проблеми виходу за межі тексту, належать Михайлу Бахтіну, який сформулював концепцію діалогічності та двоголосся, яке він уважав важливим елементом будь-якого дискурсу, що виявляється через сліди попередніх висловлювань. Діалогічність текстів М. Бахтін розумів як іманентну рису текстової комунікації в цілому. На основі аналізу концепції «поліфонічного роману» М. Бахтіна французькою дослідницею семіотики Юлією Крістєвою був запроваджений у 1967 році термін «інтертекстуальність». Діалог між текстами вона називає текстовою інтеракцією в межах того самого тексту.

Теорія інтертекстуальності, сформульована М. Бахтіним, Ю. Крістєвою, Р. Бартом, стала продовженням роботи над концепцією «надна-

ціонального» характеру світової літератури американських літературознавців Рене Уеллека та Остіна Уоррена.

Р. Барт дав класичне визначення інтертекстуальності, де він визначає кожен текст як інтертекст, як *тканину, зіткану зі старих цитат*.

У другій половині ХХ – поч. ХХІ ст. проблеми інтертекстуальності постали в центрі наукових досліджень як західноєвропейських (Ролан Барт, Клод Леві-Стросс, Жак Деррида, Жерар Женетт, Юлія Крістева, Майкл Риффатерр та ін.), російських (Михайло Бахтін, Дмитро Лихачов, Юрій Лотман, Роман Якобсон, Ірина Арнольд та ін.), так і українських філософів, літературознавців та мовознавців (Олена Селіванова, Флорій Бацевич, Дмитро Наливайко, Ніла Зборовська, Тамара Гундорова, Анжела Кам'янець, та ін.). Їхні дослідження базуються переважно на художніх текстах.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні феномен інтертекстуальності цікавить не лише фахівців з лінгвістичної поетики, але й представників багатьох інших гуманітарних наук.

Поняття інтертекстуальності останнім часом значно розширило свої межі, змінивши уявлення про текст як гомогенну структуру і запропонувавши натомість розуміння тексту як гетерогенної структури. Інтертекстуальність повністю змінює статус тексту: дискретність і різномірність стають його конститутивними особливостями. Вона також порушує лінійний характер читання тексту, спонукаючи читача до когнітивно-асоціативної діяльності в процесі його сприйняття.

У концепції постструктуралізму, яка лежить в основі постмодерного світобачення, інтертекстуальність тісно пов'язується із положенням про те, що світ є текстом. Словесно-художні тексти як вербальні знаки культури зберігають культурну пам'ять віків, бо «текст за своєю природою характеризується певною закодованістю» [10, с. 4]. Тому Луї Єльмслев визначав текст як усе те, що було, є й буде сказане певною мовою, тобто текст на відміну від мови як замкненої системи є постійно нарощуваною в часі системою. Відповідно вся культура людства розглядається як єдиний текст, включений у буття, тобто як певний єдиний інтертекст.

«Усі створювані тексти, у такому разі, з одного боку, в основі своїй мають єдиний претекст (культурний контекст, літературну традицію), а з другого боку, у свою чергу, є інтертекстами, оскільки стають явищами культури» [4, с. 94].

Слушною є думка про те, що «інтертекстуальність у тій чи іншій формі присутня в більшості сучасних літературних (і не тільки) текстів, неза-

лежно, чи автор вважає себе постмодерністом, як Умберто Еко, чи антимодерністом, як, приміром, Девід Лодж» [8, с. 29–30].

Ми далекі від того, щоб ототожнювати поняття інтертекстуальності з компаративістикою, хоча остання на сьогодні не відмежовується від інтертекстуальності й залучає це поняття до свого тезаурусу. Більш глибоке проникнення в підтекст відкриває необмежені можливості для асоціативного мислення, повноцінного сприйняття творів мистецтва слова.

«Сучасна компаративістика розвивається у взаємопов'язаності з сучасною теорією літератури. Найбільш активно й продуктивно звертається вона в останній період до рецептивної естетики та теорії інтертекстуальності, адаптуючи їх відповідно до специфіки своїх завдань і засобів» [12, с. 7].

Теорія інтертекстуальності виникла в ході дослідження інтертекстуальних зв'язків у художній літературі. Однак сфера її буття набагато ширша. Сучасне прочитання літературного твору та з'ясування сенсів, закладених у ньому, неможливе без урахування феномену інтертекстуальності та орієнтацій на широкий діапазон претекстів як літературного, так і інших планів.

Саме в процесі «спілкування» з інтертекстом для сучасної культури відкривається можливість реактуалізації в культурному сприйнятті смислів, цінностей яких була девальвована. Для суб'єкта сприйняття тексту – це можливість обов'язкового й вичерпного підключення до світової культури, знайомства з різними етнонаціональними традиціями, що забезпечують читачеві інтертекстуальну компетенцію.

Людська комунікація опосередкована текстами, які формують семіотичний універсум, де функціонує, розвивається та зберігається окремий етнос і вся цивілізація.

У ХХІ столітті мовознавству вдається звільнитися від монологічності та вступити в діалог з іншими галузями науки. «Такий усебічний діалог дозволяє глибше зрозуміти природу й сутність мови як знаряддя не лише спілкування, але й пізнання, взаєморозуміння, як засобу збереження етнічної цілісності, культури, історичної пам'яті народу, адже мова дозволяє подолати розрив між індивідуальною свідомістю і свідомістю народу, свідомістю різних поколінь» [15, с. 6].

Різні аспекти інтертекстуальності розглянуто в працях Ж. Дерриди, Ю. Крістевої, Р. Барта та ін.

Намагаючись подолати недосконалість класичного структуралізму, Ю. Крістева шукає нові

шляхи в підході до розуміння суб'єкта тексту й знаходить їх у діалогічній концепції М. Бахтіна.

Суб'єкта тексту Ю. Крістева пропонує розуміти на зразок суб'єкта неусвідомлюваного в психоаналізі Жака Лакана, як анонімність, «пусту перегородку» Жюльєн Дельоза. Таким чином, позбавлений самототожності суб'єкт тексту стає простором для інтертекстуального діалогу.

Польський дослідник постструктуралізму Міхал Мругальський доходить висновку, що «фузія бахтінівського поняття діалогу з інструментарієм структуральної лінгвістики та лаканівського психоаналізу породила поняття інтертекстуальності» [11, с. 368].

Наслідком поєднання лінгвістики з психоаналізом став семаналіз – альтернативна сосюринській семіології семіотична концепція тексту Крістєвої, яка є близькою до поняття «літературне письмо» Барта, де він поєднав лінгвістику з психоаналізом. Його знамениті праці «S/Z» (1970), «Від твору до Тексту» (1971), «Задоволення від Тексту» (1973) та інші заклали основи літературного постструктуралізму.

Постструктуралізм є аналітичним інструментом постмодерної науки в галузі всіх гуманітарних знань. Він походить з кількох різних структуралістських джерел. Дослідження структуралістських джерел (протоструктуралізму французького соціолога-позитивіста Огюста Конта, квазіструктуралізму французького антрополога Еміля Дюркгайма, франкомовного швейцарського лінгвіста й семіолога Фердинанда де Соссюра, структуралізму антрополога Клода Леві-Строса, ранніх структуралістських праць Ролана Барта, Мішеля Фуко), а також російського формалізму Віктора Шкловського та Романа Якобсона, який був уведений у французьку літературну теорію Цветаном Тодоровим, започаткували постструктуралізм, який знайшов своє вираження в пізніших працях Р. Барта, М. Фуко, а також Ж. Дерриди і Ж. Лакана.

Постструктуралізм формувався як подолання структуралізму. «Праці» Ж. Лакана стали теоретичною основою постструктуралізму, де він стверджує, що неусвідомлене структурується подібно до мови. «Постструктуралізм в одну мить зневажив найбільші святощі традиційного літературознавства – текст як когерентний, можливий для розшифрування Твір, Автора як творця сенсу та Історію як змістовний процес, – постулюючи замість цього незрозумілість тексту, занепад суб'єктів і текстуальність історії. Коли було поставлено під сумнів остаточне значення

твору, цей брак породив прагнення продовжувати писати безкінечний текст, прагнення дописувати, рівнозначне з прагненням читання, яке розуміли вже не як інтелектуальне розрізнення *signifie* твору, а як діонісійське свято *signifycants*. Метою читання перестало бути пізнання, його змінила насолода (Бартове задоволення й насолода від тексту)» [11, с. 367].

Постструктуралісти ліквідували поділ на пасивне читання й активне писання: кожен акт читання ставав писанням нового тексту.

Лаканівська концепція значущості вербального викладу вплинула на культуру постмодерну, що розгорнулася під знаком культури нарративу, його самодостатності й самоцінності. Наратив – мовний акт – поняття філософії постмодерну, яке виражає процес самореалізації як вербальний виклад, тобто як спосіб буття тексту-повідомлення.

У постструктуралізмі замість формальної структури з'явилася концепція «тілесного» тексту як єдності бажання тіла й бажання сказати, розчинених у подібних контекстах. «Нічого не існує поза текстом», – проголосив автор філософської концепції постструктуралізму Ж. Деррида. Розвиток літературного постструктуралізму фіксує втрату індивідуального мовлення: твір зникає, залишаються лише відношення між різними текстами (бажаннями-сказати).

Філософська концепція деконструктивізму французького філософа, літературознавця і культуролога Ж. Дерриди, розбудована на основі критики класичної західноєвропейської логоцентричної філософської традиції, пов'язаної з ієрархічною системою мислення, стала поштовхом до розгортання філософії Тіла як вербальної артикульованості неусвідомленого, що й привело філософію постмодернізму до витлумачення феномена людини як спрямованого назовні тілесного бажання-сказати. Спрямована проти мовоцентризму, нова постструктуралістська орієнтація актуалізувала довербальний рівень, надаючи неабиякого значення ритму, крику, жести як Тілу загалом. В обґрунтуванні постструктуралістського підходу до тексту провідною є іронічно-ігрова деконструкція. Деконструктивна робота постає на основі фрейдівського поняття «зсув», спрямована на демонтаж класичних структур: розігрування (рознесення) тексту як догматичного смислотворення здійснюється заради відкриття пошуку, нового моделювання культурного простору. Деструктивний пафос стосовно традиції означає конструктивне вироблення нової інтерпретаційної моделі.

Концепція постструктуралістського тексту актуалізує значущість позаструктурних, маргінальних, асоціальних елементів, здатних зірвати загальноприйняті коди та структури.

У своїх міркуваннях про особливості функціонування художнього дискурсу в постмодерній культурній ситуації польський дослідник Ришард Ніч, покликаючись на Умберто Еко, висловлює думку про те, що міжтекстовість є однією з визначальних ознак постмодерного дискурсу:

«Раніше мистецтво було автономним, оскільки його сприймали як особливу «надорганізовану» мовну конструкцію. Зараз воно не може бути автономним, бо, як мовне висловлювання, воно неминуче й неunikно обтяжене позаавтотелічними ознаками і функціями мовної одиниці суспільного комунікування. Автономність твору раніше забезпечувала його автореферентність, яка тематизувала особливу мовну організацію літературної конструкції. Зараз той самий механізм тематизує імпліцитно присутню в тексті прагматичну зумовленість акту висловлювання, як і сукупність міжтекстових зв'язків, до яких залучений твір у культурному універсумі дискурсу» [13, с. 157].

Текст як становлення динамічної «події буття» є, згідно з постструктуралістською концепцією семаналізу, місцем перетину текстових площин, діалогом різних видів письма, зчитування чужих дискурсів.

Визначаючи концептуальні засади постмодерністського тексту, Р. Барт сформулював відмінність між твором, що ґрунтується на естетиці свідомості, або впорядкованого смислу, і текстом, що ґрунтується на естетиці несвідомого – рознесеного смислу. Отож, на відміну від твору, який є естетичною реальністю, текст – динамічна реальність, яка існує лише в дискурсі. На відміну від твору *текст* не може нерухомо завмерти, його природа рухлива, він мусить весь час крізь щось рухатися – твір, серію творів тощо.

Н. Зборовська пропонує таке визначення поняття інтертекстуальності. *Інтертекстуальність* (лат. *inter* – між і текстуальність) – поняття, запроваджене для позначення феномену взаємодії авторського тексту з семіотичним культурним середовищем [6, с. 305].

Усупереч традиційній контекстуальності твору *текст інтертекстуальний*, він формується не інакше як з анонімних, невловимих, уже читаних цитат, тобто цитат без лапок. Автора (як одиницю) замінює письмо (як текстова множинність), фігура автора стає *скриптором*.

Якщо для М. Бахтіна автор поліфонічного роману є не лише організатором, але й рівноправним учасником діалогу, який уповноважений сказати завершальне слово або поставити крапку в діалозі, то для Ю. Крістєвої інтертекстовий роман – це такий твір, де авторові наперед визначена специфічна роль скриптора, який організовує зіткнення багатьох протилежних ідеологій (точок зору, голосів, текстів), але сам у цьому зіткненні не бере участі, бо перебуває поза всякими ідеологіями. «Текст поліфонічний не має власної ідеології, бо в нього немає суб'єкта. Це особливо облаштований майданчик, на який виходять різні ідеології, щоб знекровити одне одного в протисторстві» [9, с. 21].

Концептуальна стратегія аналізу представляє *текст як незавершений і відкритий процес* виникнення та розвитку смислу шляхом поєднання постструктуралістської аналітики текстової структури та постмодерністської ідеї тексту як *аструктурної* «комбінаторної» нескінченності. Застосування його дає змогу побачити, як текст «вибухає і розсіюється в міжтекстовому просторі» [2, с. 428].

Виступивши проти логоцентричної свідомості, спрямованої на пошук істини, тобто встановлення порядку й смислу, постструктуралізм прагнув виразити алогічну сутність світу. Таке інтелектуальне завдання сприяло тотальній руйнації суб'єкта й будь-якої цілісності загалом. На зміну аскетичній і чіткій структуралістській методології прийшов тілесний постструктуралістський гедонізм (спосіб міркування, що вважає вираження та задоволення бажання головним мотивом і метою вчинків), текстуальність без берегів, вільна пошукова дискурсивність замість традиційного дискурсу тощо. Експериментальна імпровізація, «приватне фантазування», есеїзація, автономна інтелектуальна гра проникають у гуманітарні науки.

«Психоаналітичною основою мистецького світоглядного переосмислення став свідомий культ індивідуального несвідомого, який виявляється через акцентуацію тілесності, фрагментарності, випадковості, хаотичності, дискретності, що сприяє утвердженню філософського релятивізму, скептицизму й песимізму. З аналітично-психологічного погляду, йдеться про актуальність архетипу сатани: витіснене в культурі маргінальне прагне стати Богом» [6, с. 296].

Постструктуралізм утверджує ігрове ставлення до істини та смислу, позбавляє культурні тексти претензій на істинність, утверджуючи маргінальні смисли поряд з центральними.

Отже, текст, у світлі постструктуралізму, – це безодня з діахронічною глибиною, у якій можна подорожувати нескінченно. Він як гетерогенна безмежність є внутрішньо динамічним та конфліктним: різні культурно-мовні «елементи», що нагадують вічно рухливі атоми, взаємоперетинаються, ворогують, асимілюються одне одним, знову розділяються тощо. На поверхні постмодерністського тексту структурується твір, у глибині якого вирують потоки нескінченного тексту.

Текст не є результатом, кінцевим продуктом діяльності автора, його слід розуміти як «мову в дії», «частку потоку постійно рухливого людського досвіду» [3, с. 10].

«Будь-яке мовне явище, яке вивчається в межах антропологічної й антропоцентричної парадигми, виявляє синергетичні ознаки, притаманні йому тією чи іншою мірою» [14, с. 87].

Висновки і пропозиції. Засадничим принципом синергетичного розуміння розвитку є принцип нелінійного процесу. Суть його полягає в тому, що перехід від гармонії до хаосу відбувається не в якомусь одному напрямку, лінійно, а нелінійно, різними шляхами одночасно, що забезпечує в культурі можливості свободи вияву волі творчої особистості. Припущення синергетики, що «теперішнє містить у собі майбутнє – у вигляді паростка потенції, яка має перспективу розвитку остільки, оскільки майбутнє її ніби «притягує», забезпечу-

ючи саме їй найсприятливіші оптимальні умови для реалізації і що майбутнє вже є в теперішньому і функціонує як збудник» [7, с. 329], може слугувати переконливим підтвердженням закономірної наявності інтертекстуальності в художніх текстах як необхідної умови функціонування самих цих текстів у складі єдиного тексту культури.

З позицій синергетики як єдиної теорії складних систем описують процеси, які відбуваються в інтертексті, Ілля Пригожин (1994), Олена Князева, Сергій Курдюмов (1992), Тетяна Дубнищева (1997).

Інтертекст трактується як відкрита нелінійна система, усі елементи якої (прототексти й автор) рухомі, змінні й знаходяться у відношенні одне до одного у випадковій суперпозиції.

Видатний німецький філософ, теоретик естетики Теодор Адорно у своїх міркуваннях про художній твір стверджує, що текст художнього твору є процесуальним, а не статичним явищем, що художні твори – не буття, а становлення: «Завдяки своїй конституції вони переходять у щось інше, утверджують у ньому неперервність, прагнуть загинути в ньому й визначити своєю загибеллю те, що йде за ними.» [1, с. 239].

Інтертекстуальність у вербальному вияві лінгвокультурних кодів якраз і засвідчує безперервну процесуальність художніх текстів як неодмінну умову їх існування взагалі.

Список літератури:

1. Адорно Теодор. Теорія естетики; [пер. з нім. П. Тарашук], Київ: Основи, 2002. 518 с.
2. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика; [пер. с фр. Г. К. Косиков, Москва: Прогресс, 1989. 616 с.
3. Гаспаров Б. М. Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования, Москва: Новое литературное обозрение, 1996. 352 с.
4. Дронова Е. М. Интертекстуальность и аллюзия: проблема соотношения. Язык, коммуникация и социальная среда. Воронеж: ВГУ, 2004. Вып. 3. С. 92–96.
5. Енциклопедія постмодернізму / за ред. Чарльза Е. Вінквіста та Віктора Е. Тейлора ; [пер. з англ. Віктор Шовкун], Київ: Основи, 2003. 503 с.
6. Зборовська Н. В. Психологія і літературознавство Київ: Академвидав, 2003. 392 с.
7. Каган М. С. Философия культуры, Санкт-Петербург: Петрополис, 1996. 416 с.
8. Кам'янець А. Рівні прочитання і перекладацька інтерпретація тексту. Наукові записки. Серія «Філологічна», Острог: НаУ Острозька академія, 2007. Вип. 8. С. 29–38.
9. Кристева Ю. Избранные труды: Разрушение поэтики, Москва: РОССПЕН, 2004. 656 с.
10. Лотман Ю. М. Текст в тексте. Ученые записки Тарт. гос. ун-та., 1981. Вып. 14. С. 3–32.
11. Мругальський Міхал. Реконструкція – постструктуралізм – деконструктивізм. [пер. з польськ. С. Яковенка] Література. Теорія. Методологія / упор. і наук. ред. Д. Уліцької. Київ: Києво-Могилянська академія, 2006. С. 333–377.
12. Наливайко Дмитро. Теорія літератури й компаративістика, Київ: Києво-Могилянська академія, 2006. 347 с.
13. Нич Ришард. Світ тексту: постструктуралізм і літературознавство [пер. з польськ. Олена Галета], Львів: Літопис, 2007. 316 с.
14. Привалова И. В. Интеркультура и вербальный знак (лингвокогнитивные основы межкультурной коммуникации). Монография. Москва: Гнозис, 2005. 472 с.
15. Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации, Київ: Брама, 2004. 336 с.

Perelomova O. S. INTERTEXTUALITY IN THE POST-STRUCTURALISTIC CONCEPT OF TEXT

The article analyzes the concept of intertextuality as a text category inseparable from textuality. The approach to the text as a product of human activity takes into account the synergistic principle of considering any system as a process in its non-linear development. It was determined that intertextuality under such an approach appears as a consequence of the non-linear development of the text as a system open to previous, future and parallel texts in time. It is proven that today intertextuality is one of the most important concepts, which goes beyond literary and critical problems into the broad field of text theory and is the subject of significant scientific interest in linguistics, as well as philosophy, in particular cultural studies. It was found that the understanding of intertextuality as a comprehensive concept allows to avoid its identification with the "theory of influences" and to arrive at the concept of intertextology, which is understood by researchers today as a significant component of the general laws of construction of literary works. The article emphasizes that texts in the culture system perform both the function of adequate knowledge transfer and the function of generating new meanings. It was determined that in the fabric of artistic works, intertextems in various linguistic forms of their manifestation become the structural components that connect these works into a single text, actualizing old meanings and giving new ones to the entire artistic discourse – a text immersed in the life of an ethnic group with its artistic-language picture of the world, mediated by this text.

In today's cultural situation, which has all the signs of a postmodern one, the strengthened dialogizing component, which causes the transformation of previous literary and artistic discursive practices, becomes more and more noticeable.

The scientific novelty of the research lies in the fact that it examines the linguistic-philosophical concept of intertextuality in a comprehensive, integrated manner. The research of various areas of humanities in the light of the post-structuralist concept of the text was involved in the elaboration.

Key words: *intertextuality, text, discourse, linguistic philosophy, poststructuralism, intertextology, cultural codes, semiotic universe, monologicity, dialogism, synergy, non-linearity.*